

С.Ф. Смерічевський, В.В Матвеев, О.В. Тарасова

МІЖНАРОДНА БАНКІВСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ: ІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ ТА ЦИКЛІЧНІ КОЛИВАННЯ

 КОНДОР

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

*С.Ф. Смерічевський
В.В Матвєєв
О.В. Тарасова*

**МІЖНАРОДНА БАНКІВСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ:
ІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ
ТА ЦИКЛІЧНІ КОЛИВАННЯ**

Монографія

Київ

2014

УДК 339.73:339.9 + 336.71

ББК У268

С 50

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного авіаційного університетом
(протокол № 11 від 17.12.2014 р.)*

Рецензенти:

Васильєва Т.А. - доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри банківської справи ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України»;

Михайловська О.В. - доктор економічних наук, професор кафедри міжнародної економіки Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ

Смерічевський С.Ф.

С 50 Міжнародна банківська діяльність: інтеграційні перспективи та циклічні коливання: монографія / С.Ф. Смерічевський, В.В. Матвєєв, О.В. Тарасова. – К.: Кондор-Видавництво, 2014. – 230 с.

ISBN 978-617-7278-01-5

У монографії розглянуто міжнародну банківську діяльність; удосконалено понятійно-категоріальний апарат дослідження міжнародної банківської діяльності; обґрунтовано вплив циклічності на розвиток банківської діяльності; проведено аналіз і оцінку сучасного стану фінансових аспектів валютної інтеграції в інтеграційних угрупованнях країн із перехідною економікою; проаналізовано стан міжнародної банківської діяльності з урахуванням циклічності світогосподарського розвитку; досліджено світові процеси транснаціоналізації банківської діяльності; проаналізовано процес трансформації банківських систем країн СНД; визначено напрями вдосконалення регулювання банківської діяльності в умовах світової фінансової кризи; розроблено механізм інтеграції національної банківської системи України у світову фінансову систему.

Монографія розрахована на широке коло читачів: науковців, викладачів, аспірантів, керівників та фахівців-менеджерів крупних промислових підприємств, працівників органів виконавчої влади, а також студентів економічних спеціальностей навчальних закладів.

ББК У268

ISBN 978-617-7278-01-5

© Смерічевський С.Ф., Матвєєв В.В.,
Тарасова О.В., 2014.

© Кондор-Видавництво, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЦИКЛІЧНОСТІ СВИТОГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ	10
1.1. Міжнародна банківська діяльність як об'єкт наукового дослідження ..	10
1.2. Теоретичні основи аналізу міжнародної банківської діяльності	20
1.3. Вплив циклічності на структури й інститути світового господарства ..	29
РОЗДІЛ 2 ЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ МІЖНАРОДНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ВАЛЮТНО-ФІНАНСОВИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ОБ'ЄДНАНЬ	40
2.1. Економічна сутність інтеграції та сучасні особливості інтеграційних об'єднань	40
2.2. Особливості розвитку інтеграційних процесів у контексті теорій міжнародної інтеграції	58
2.3. Аналіз сучасного стану фінансових аспектів валютної інтеграції в інтеграційних угрупованнях країн із перехідною економікою	70
РОЗДІЛ 3 АНАЛІЗ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОЇ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЦИКЛІЧНОСТІ СВИТОВОГО ГОСПОДАРСТВА	87
3.1. Аналіз стану та тенденцій розвитку світової банківської системи з урахуванням циклічності світогосподарського розвитку	87
3.2. Дослідження системних змін у процесі транснаціоналізації банківської діяльності	103
3.3. Аналіз внутрішніх та зовнішніх практик банківської діяльності країн СНД.....	117
3.4. Оцінка визначення ступеня готовності суб'єктів міжбанківської діяльності до валютно-фінансової інтеграції.....	133
РОЗДІЛ 4 НАПРЯМИ АДАПТАЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ ДО ЦИКЛІЧНОГО РОЗВИТКУ СВИТОВОГО ГОСПОДАРСТВА	147
4.1. Підходи до вдосконалення державного регулювання банківської діяльності України в умовах кризи	147
4.2. Механізм інтеграції банківської системи України у світову.....	166
4.3. Удосконалення формування цінкових індикаторів та їх застосування в аналізі розвитку міжбанківського кредитного ринку	177
ПІСЛЯМОВА	188
ЛІТЕРАТУРА	208

ПЕРЕДМОВА

Глобальна фінансова криза виявила серйозні недоліки регулювання й нагляду за банківською діяльністю та актуалізувала проблему схильності банківського сектора до системного ризику, який підриває стійкість всієї фінансової системи. Зростаюча взаємозалежність учасників фінансового ринку завдяки процесам глобалізації, створення великих міжбанківських і транснаціональних платіжних систем, появи нових видів банківських інструментів і послуг істотно підвищує можливість неконтрольованого розповсюдження негативних імпульсів між банківськими установами на вітчизняних та міжнародних фінансових ринках. У зв'язку із цим у сучасних умовах відбувається консолідація зусиль банківської міжнародної спільноти у виборі оптимального механізму регулювання банківської діяльності, найбільш адаптивного до глобальних кризових явищ. Усе це приводить до значних структурних зрушень у розвитку банківських систем країн світу. Оскільки банківські системи окремих країн, інтегруючись у світову фінансову систему, відіграють вирішальну інституційну роль у розвитку міжнародних економічних відносин, то такі зміни не могли не привести до відповідних зрушень у розумінні ролі міжнародної банківської діяльності.

Крім того, процес трансформації моделі світової фінансової архітектури та посилення процесів глобалізації сприяє зміцненню співпраці окремих груп країн у валютно-фінансовій сфері з метою підвищення стійкості національних банківських систем і забезпечення стабільності валютних курсів.

Водночас при формуванні такого інтеграційного об'єднання, як валютний союз або валютний простір, необхідно враховувати основоположні характеристики й наслідки інтеграційних процесів, усвідомлювати потенційні вигоди та витрати, з якими можуть зіткнутися країни-учасниці при реалізації подібних угод.

Так, найбільш успішним прикладом послідовного руху до економічної та валютно-фінансової інтеграції є Європейський Союз (ЄС), де введено єдину валюту і сформовано інтегрований банківський ринок. Однак світова фінансова криза показала новий спектр проблем, з якими країни єврозони (Греція, Португалія, Іспанія) самостійно не змогли впоратися й, одержавши величезні фінансові вливання для підтримки своїх економік, розхитали фінансову стійкість Європейського Союзу, тим самим знизивши довіру до євро. Розвиток інтеграційних процесів не виключає дезінтеграції, і хоча, на наш погляд, говорити сьогодні про розвиток дезінтеграційних процесів у ЄС передчасно, але без вжиття дієвих і жорстких антикризових заходів з боку наднаціональних органів ЄС до проблемних країн, це цілком реально.

Саме тому проведення дослідження, метою якого є вдосконалення теоретико-методичних основ міжнародної банківської діяльності,

обґрунтування перспективних напрямів розвитку валютних інтеграційних процесів в умовах циклічності світового господарства та розробка науково-практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності функціонування банківської системи України й визначення напрямів включення країни до процесів міжнародної торгівлі банківськими послугами є своєчасним та актуальним.

Дослідженню особливостей сутності й перспектив розвитку міжнародної банківської діяльності в умовах циклічності розвитку світового господарства присвячено роботи таких зарубіжних учених, як: Т. Андерсен, Г. Брайан, Х. Грубелл, Ф. Дерек, О. Доннел, Х. Дуглас, А. Іванов, Н. Красавіна, О. Лаврушин, Ю. Масленченков, П. Роуз, С. Хаймер, а також вітчизняних дослідників: Ю. Ващенко, В. Гейця, С. Лондар, Ю. Макогона, О. Михайловської, В. Міщенко, І. Рогача, В. Стельмаха, Н. Стукало, С. Циганова, О. Чернеги, С. Якубовського. Істотний внесок у дослідження інтеграції України до світового фінансового ринку, у тому числі до міжнародної банківської системи, належить таким науковцям: В. Батрименко, Н. Бударіна, А. Гальчинський, О. Дзюблук, А. Незнамова, Л. Руденко-Сударева, О. Сазонець, А. Семенов.

Разом із тим, незважаючи на значну кількість наукових праць із зазначеної проблематики, недостатньо дослідженими залишаються окремі аспекти розвитку міжнародної банківської діяльності в контексті циклічного характеру функціонування світової економіки.

Головна наукова ідея монографії полягає в поглибленні теоретико-методичних основ дослідження міжнародної банківської діяльності й розробці науково-практичних рекомендацій щодо вдосконалення інтеграційного розвитку міжнародної банківської діяльності країн в умовах циклічності світового господарства.

У науковій роботі було поставлено й вирішено такі завдання: розглянуто міжнародну банківську діяльність як об'єкт наукового дослідження; удосконалено понятійно-категоріальний апарат дослідження міжнародної банківської діяльності; обґрунтовано вплив циклічності на розвиток банківської діяльності; проведено аналіз і оцінку сучасного стану фінансових аспектів валютної інтеграції в інтеграційних угрупованнях країн із перехідною економікою; проаналізовано стан міжнародної банківської діяльності з урахуванням циклічності світогосподарського розвитку; досліджено світові процеси транснаціоналізації банківської діяльності; проаналізовано процес трансформації банківських систем країн СНД; визначено напрями вдосконалення регулювання банківської діяльності в умовах світової фінансової кризи; розроблено механізм інтеграції національної банківської системи України у світову фінансову систему; запропоновано науково-методичний підхід до формування цінних фінансових індикаторів ринку міжбанківського кредитування.

Теоретичною та методологічною основою дослідження у монографії є концепції, гіпотези й методики, викладені у працях вітчизняних і зарубіжних учених, присвячених дослідженню питань міжнародних економічних відносин, зокрема розвитку міжнародної банківської діяльності в умовах циклічності світового господарства. Статистичну та фактологічну основу дослідження становлять статистичні й аналітичні матеріали Міждержавного статистичного комітету СНД, Міжнародного валютного фонду, Європейського банку реконструкції та розвитку; нормативні, законодавчі акти СНД і окремих країн-учасниць; довідкові видання; вітчизняна та зарубіжна монографічна й періодична література; матеріали, розміщені в мережі Інтернет, результати власних досліджень авторів.

У процесі дослідження використано діалектичний метод наукового пізнання, а також загальнонаукові методи пізнання: метод теоретичного узагальнення (для дослідження закономірностей розвитку банківського сектору в умовах циклічного розвитку світового господарства); системний підхід (для дослідження генезису теорій і концепцій циклічності світового господарства, складових банківської діяльності, визначення заходів державного регулювання щодо стабілізації банківської діяльності, а також механізму інтеграції національних банківських систем у світову фінансову систему); методи експертних і рейтингових оцінок (для визначення сучасних детермінант реорганізації транснаціонального банківського бізнесу); методи статистичного та економіко-математичного аналізу й моделювання (для визначення основних тенденцій розвитку міжнародного банківського бізнесу, проведення оцінки ступеня інтеграції банківської системи деяких країн СНД до загальносвітових тенденцій і зміни моделі розвитку банківської діяльності в Україні).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в поглибленні теоретико-методичних основ дослідження міжнародної банківської діяльності й розробці науково-практичних рекомендацій щодо забезпечення процесу інтеграційного розвитку міжнародної банківської діяльності в умовах циклічності світового господарства.

Конкретні наукові результати, що характеризують новизну дослідження, полягають у тому, що вдосконалено:

організаційно-економічні засади державного регулювання банківської діяльності з урахуванням циклічності світогосподарського розвитку, зокрема: запропоновано *механізм державного регулювання банківської діяльності в умовах кризи*, який визначає роль державних регуляторів (центральної банків, міністерств фінансів країн, мегарегуляторів) у здійсненні контролю та підтримки міжнародної банківської діяльності, і в рамках якого зміст викладених заходів диференціюється залежно від ступеня важкості й охоплення банківської системи кризовими явищами; розроблено *систему заходів превентивного характеру державного регулювання щодо забезпечення*

стабільності банківської діяльності (на макро- та мікрорівні), використання яких дозволить регуляторам розпізнавати ознаки наближення кризової ситуації й адекватно на них реагувати;

механізм інтеграції банківської системи України у світову фінансову систему, що складається із сукупності форм, методів, інструментів і заходів, внаслідок яких ураховує якісне перетворення моделі розвитку банківського сектору з екстенсивного на інтенсивний, у рамках якого запропоновано поновлений комплекс заходів на державному рівні (формування відповідної законодавчої бази для створення єдиного мегарегулятора на базі НБУ; розробка й впровадження програми дій щодо приспівання до CLS; введення похідного інструменту хеджування валютних ризиків шляхом запуску ф'ючерсного контракту на валютні пари (долар-гривня; євро-гривня); лібералізація валютного законодавства щодо обмеження з інвестування коштів в інструменти міжнародного банківського ринку);

економіко-математичний підхід до кількісної оцінки функціонування міжбанківського ринку України на підставі розрахунку *індикативної ставки міжбанківського ринку кредитування* – UKRONIA (Ukrainian Overnight Index Average), яка може бути зіставлена з аналогічними показниками інших країн (зважаючи на фактичні ставки EONIA, SONIA, RUONIA) і є підставою для прийняття рішень на таких рівнях: 1) макроекономічному – при розробці заходів грошово-кредитної політики країни в умовах нестабільного розвитку світової фінансової системи; 2) мікроекономічному – при розробці банками стратегій виходу на міжнародний банківський ринок з урахуванням зростання конкуренції. На відміну від наявних в Україні індексів міжбанківського ринку (TIBOR-ua, KIACR), запропонована ставка UKRONIA (середній рівень ставки купівлі та продажу (bid/ask) по фактичних кредитних угодах за банківський день) дозволяє врахувати не тільки кількісні, але і якісні характеристики міжбанківських угод на підставі їх диференціації за ступенем кредитного ризику контрагентів;

науково-методичний інструментарій *комплексної рейтингової оцінки фінансового стану банківської системи країни* (у розрізі групи 16 агрегованих показників, які враховують національний та міжнародний аспект банківської діяльності), що дозволив визначити рейтинг країн, які беруть участь у валютно-фінансовій інтеграції з метою взаємопідтримки та координації дій в умовах світової фінансової нестабільності; результати розрахунків дозволили зробити висновок про можливість активізації процесів валютно-фінансової інтеграції на просторі СНД.

Подальшого розвитку в науковій роботі дістали: теоретико-методичні основи дослідження міжнародної банківської діяльності, а саме: упорядковано *фактори*, що впливають на виникнення й подальший розвиток міжнародної банківської діяльності (економічні, соціальні, політичні, національні,

зовнішньоекономічні, зовнішньополітичні); розроблено *класифікацію* організаційно-інституціональних форм (пряма та непряма участь) міжнародної банківської діяльності; удосконалено форми міжнародної економічної інтеграції (у класичному вигляді, подані як: зона вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний і валютний союз, політичний союз) шляхом додаткового виділення зони преференційної торгівлі та єдиного ринку; ідентифіковано *рівні* (базовий, універсальний, інтегрований, глобальний) інтеграції банку у світову фінансову систему; понятійно-категоріальний апарат міжнародної банківської діяльності, а саме надано авторські визначення понять *«міжнародна банківська діяльність»*, під якою запропоновано розуміти мегасистему взаємодії методів і підходів до організації, управління та надання банківських послуг і здійснення операцій у міжнародному економічному середовищі; *«циклічність розвитку міжнародної банківської діяльності»*, під якою запропоновано розуміти трансформацію процесу міжнародної діяльності національних банківських систем і їх учасників у системі світового господарства, яка відбувається на стадії від зростання до кризи у єдиній цілісній прогресивній динаміці.

За структурною будовою монографія складається з чотирьох частин, що відображають вплив різноманітних складових. Відповідно до мети в межах першого розділу наукової роботи проаналізовано міжнародну банківську діяльність як об'єкт наукового дослідження; досліджено класифікацію базових понять міжнародної банківської діяльності; досліджено вплив циклічності на структури та інститути світового господарства. Заслугує на увагу обґрунтований авторами підхід до тлумачення понять *«міжнародна банківська послуга»* та *«міжнародний банківський продукт»*; визначений перелік факторів, що впливають на виникнення й подальший розвиток міжнародної банківської діяльності; удосконалена класифікація різноманітних форм міжнародної банківської діяльності.

У другому розділі досліджено економічну сутність міжнародної інтеграції та особливості формування валютно-фінансових інтеграційних об'єднань, проведено аналіз сучасного стану фінансових аспектів валютної інтеграції в інтеграційних угрупованнях країн із перехідною економікою.

У межах третього розділу монографії авторами здійснено оцінку міжнародної банківської діяльності в умовах циклічності світогосподарського розвитку; досліджено процес транснаціоналізації банківської діяльності; проаналізовано трансформацію банківських систем країн СНД. У роботі визначено причини, що зумовлюють розбіжності в оцінках рівня розвитку банківської діяльності розвинутих країн і країн, що розвиваються; на основі аналізу емпіричних даних зроблено висновок про неспроможність банківського сектору у кризовий і посткризовий періоди покрити свою потребу в ліквідності без використання операцій рефінансування національних регуляторів.

У межах четвертого розділу роботи обґрунтовано напрями вдосконалення регулювання банківської діяльності в умовах кризи; розроблено механізм інтеграції банківської системи України у світову фінансову систему; запропоновано науково-методичний підхід до формування цінкових індикаторів міжбанківського кредитного ринку.

Практичне значення, сформульованих авторами монографії теоретичних положень і висновків, полягає в установленні провідних тенденцій розвитку сучасних світових процесів банківської діяльності, розробці практичних положень і рекомендацій щодо вдосконалення механізму інтеграції національної банківської системи у світову.

РОЗДІЛ 1.
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ
МІЖНАРОДНОЇ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ
ЦИКЛІЧНОСТІ СВИТОГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ

1.1. Міжнародна банківська діяльність як об'єкт наукового дослідження

У сучасних умовах циклічного розвитку світової економіки особливо важливого значення набуває стійка й повноцінно функціонуюча міжнародна банківська система, здатна забезпечувати нормальне функціонування всіх суб'єктів економічних відносин повним спектром різних фінансових послуг. Дослідження у сфері функціонування банківської системи мають бути спрямовані на вивчення цілісного уявлення про банківську діяльність, виявлення особливостей і суперечностей її розвитку. Створення системи банків передбачає формування цілісного економічного простору для стійкого розвитку економіки. Саме банківська система є головним утворюючим елементом будь-якої економіки й реалізує функції нагромадження та збору вільних коштів, що характеризує одну з основних ознак економічних і соціально-політичних перетворень кредитно-банківської системи.

«Банківська система» як поняття є одним із найважливіших у сфері як банківської справи, так і економічної системи в цілому. На сьогодні банки є не просто випадковим набором фінансових установ, а єдиною банківською системою, яка складається із множини елементів зі зв'язками й відносинами.

Розглядаючи банківську систему з позицій загальної теорії систем і загальносистемної філософії, Л. Дроздовська визначає її як об'єктивну єдність пов'язаних один з одним елементів, упорядкованих за певним законом, а також як безліч взаємопов'язаних об'єктів і ресурсів, організованих процесом системогенезу у єдине ціле, яка протиставляється середовищу або суперсистемі [60]. У даному визначенні банківська система повністю відповідає поняттю «система», оскільки вона підпорядковується загальносистемним законам і має всі необхідні системні ознаки та властивості.

Основними властивостями банківської системи, як і систем у цілому, є: ієрархічність побудови; наявність упорядкованих відносин і зв'язків, які є системоутворюючими; взаємодія із середовищем, у процесі якої система проявляє та створює свої властивості; керованість системи.

Взаємодія елементів банківської системи як усередині її, так і із зовнішнім середовищем виявляється через її функції, реалізація яких можлива за допомогою банківської діяльності.

Визначень банківської діяльності в сучасній економічній літературі достатньо, однак не існує єдиного підходу, а спостерігається різночитання

даного поняття різними авторами. Так, банківська діяльність, на думку Р. Тиркало, – це набір посередницьких операцій на грошовому ринку, виконання яких дозволене законом тільки під особливим наглядом держави [220]. О. Олейник під банківською діяльністю розуміє систему дій спеціальних суб'єктів, здійснюваних ними як учасниками єдиної банківської системи, із приводу грошей, цінних паперів і валютних цінностей як засобів платежу, заощадження і як товару [145, с. 59].

Ю. Ващенко розглядає банківську діяльність у широкому та вузькому розумінні. У широкому банківська діяльність – це всі види операцій, які можуть здійснювати відповідно до законодавства банки, а у визначених законом випадках – інші юридичні особи. У вузькому розумінні банківська діяльність включає лише ті операції, які виділяють банк серед інших фінансово-кредитних установ [28].

Наведені трактування перегукуються з визначенням К. Трофімова: «банківська діяльність – це заснована на законі або ліцензії підприємницька діяльність кредитних організацій на ринку фінансових і пов'язаних із ними послуг щодо виконання функцій посередництва в кредиті, платежах і обігу капіталу» [223].

Банківська діяльність у контексті викладених науковцями визначень співвідноситься тільки зі здійсненням банківських операцій і виконанням властивих їм функцій.

Іншої точки зору дотримується О. Лаврушин, який констатує: «До банківської діяльності відносять не тільки операції, що безпосередньо впливають із її функцій, але і діяльність, обумовлену ними, – це, зокрема, діяльність, спрямована на створення кредитної організації або групи банків для вирішення завдань, створення банківського холдингу, операції з реорганізації банків та їх ліквідації у зв'язку з банкрутством» [96].

У свою чергу, розглядаючи банківську діяльність через істотні ознаки й елементи, які їх поєднують, В. Ортинський відзначає: «Банківська діяльність – це широкий спектр відносин, що передбачає та визначає фінансово-економічну здатність і потенціал держави: підприємницьку діяльність – самостійну на власний ризик з метою одержання прибутку; діяльність банків як самостійних суб'єктів господарювання; владно-організаційну діяльність.... центрального банку держави – особливого органу державного управління, наділеного державою владними повноваженнями та винятковими функціями у сфері грошового обігу» [149].

Розглядаючи банківську діяльність у міжнародному масштабі, І. Балабанов називає її «бенкінгом» (від англ. *banking* – банківська справа), що містить такі елементи: іноземні організаційні одиниці банку; міжнародні кореспондентські відносини; банківські валютні перекази; принципи міжнародних банківських кредитів; інші міжнародні банківські послуги [11].

Зміст міжнародної банківської діяльності, на думку О. Рогача, ґрунтується на виокремленні функцій міжнародних комерційних банків та центральних банків країн, що дозволяє визначити специфіку їх ролі й місця у світовій валютно-фінансовій системі [121]. На думку Л. Руденко, міжнародна банківська діяльність заснована на кореспондентських відносинах, які є базою для трансферту грошей, обміну валюти, фінансування міжнародної торгівлі [168, с. 29]. С. Лондар трактує міжнародну банківську діяльність як систему методів і підходів до організації й управління банківськими операціями, що здійснюються в міжнародному економічному та правовому середовищі [99].

Розглянуті трактування банківської діяльності та міжнародної банківської діяльності не дозволяють визначити повну картину її сутності, тому що подані терміни використовуються авторами з позицій або функцій і банківських операцій, або взаємозв'язку її структурних елементів.

Перш ніж перейти до визначення сутності банківської діяльності, слід зазначити, що будь-яка діяльність (у тому числі банківська) – це мотивований процес використання тих або інших засобів для досягнення мети. Особливості діяльності визначаються змістом цілей, предметом, на який вона спрямована, засобами та способами, за допомогою яких відбувається її здійснення, а також результатами.

Банківські установи взаємодіють у ринковій економіці не ізольовано, а у взаємозв'язку та взаємозалежності одна з одною. Дана залежність виявляється у здійсненні різних міжбанківських розрахунків і платежів, а також наданні послуг і виконанні міжбанківських операцій. Виникнення так званого «ефекту доміно» – труднощі функціонування банків може спричинити невиконання зобов'язань одним із банків, пов'язаним із ними опосередковано чи прямо [25].

Безсумнівно, діяльність кожного елементу банківської системи обумовлена функціями, які він виконує. До основних функцій центральних банків належать: емісійна, акумулювання та зберігання резервів комерційних банків, кредитування та виконання розрахункових операцій комерційних банків і урядових органів.

Функції комерційних банків полягають у розрахунково-касовому обслуговуванні фізичних і юридичних осіб, залученні коштів і кредитуванні, а також розміщенні на ринку цінних паперів [55].

Для визначення сутності банківської діяльності, урахувавши функції, які виконують банківські установи, доцільно розглянути різні уявлення про банк як про економічного агента. Найбільш відомими є такі концепції:

1. Банк як фінансовий посередник – G. Daly (1971 p.) [265], G. Benston та C. Smith (1976 p.) [259], T. Campbell та W. Krasaw (1980 p.) [262]. Завдання банку відповідно до даної концепції полягає в переміщенні коштів від зберігачів до інвесторів за чітко визначеною платою, яка формує банківський дохід. Інформація в цих умовах носить асиметричний характер, тобто тільки

банк знає кредиторів та позичальників і під особисту відповідальність перерозподіляє кошти між ними.

2. Банк як виробник фінансових продуктів і послуг – J. Wood (1975 p.) [310], T. Havrilesky та R. Schweitzer (1975 p.) [275], F. Edwards (1977 p.) [267]. Відповідно до даної концепції банківські продукти та послуги утворюють його портфель, до якого входять такі основні компоненти: трансакційні, власне портфельні, операції з цінними паперами, документарні операції, довірче управління. Тобто банк виконує функцію суспільно корисного інституту.

3. Банк як мультиплікатор зростання – D. Hodgman (1961, 1963 pp.) [276], S. King (1986 p.) [286]. Дана концепція базується на взаємозалежності між рівнем депозитної маси й обсягів кредитування, у результаті якого збільшується зростання інвестованого промислового виробництва.

4. Банк як делегований контролер – D. Diamond (1984 p.) [266], C. James (1987 p.) [284], M. Berlin [260]. Концепція ґрунтується на принципі неповноти інформації в депозитора про інвестора, який бажає одержати дохід, використовуючи його кошти.

5. Банк як фінансова установа, що підтримує оптимальне співвідношення між споживанням і накопиченням, – H. Fisher (1930 p.) [232], E. Fama та M. Miller (1972 p.) [269], R. Brealey та S. Myers (1984 p.) [261]. У рамках цієї концепції банк розглядається як економічний агент, що надає нефінансову послугу порівняння поточного та майбутнього споживання своїх клієнтів.

Виходячи з наведених концепцій, а також розглянутих властивостей банківської системи і функцій її елементів, можна дійти висновку про сутність поняття банківської діяльності у вузькому та широкому розумінні:

у вузькому – банківська діяльність – це система постійно надаваних послуг і здійснюваних операцій, спрямованих на задоволення потреб клієнтів і видучення прибутку;

у широкому – банківська діяльність – це діяльність, спрямована на конструювання банківської системи, налагодження взаємодії її елементів шляхом визначення статусів і функцій певних ланок.

У свою чергу, виділяючи сутнісні якісні властивості та характеристики міжнародної банківської діяльності, необхідно виходити з того, що вона здійснюється в умовах глобалізації та циклічності світового господарства відповідно до закономірностей розвитку і принципів банківської діяльності певної країни.

Отже, міжнародна банківська діяльність – це мегасистема взаємодії методів і підходів до організації, управління та надання банківських послуг і здійснення операцій у міжнародному економічному середовищі.

В умовах глобалізації світової економіки транснаціоналізація бізнесу й активний вихід компаній за національні кордони в пошуках нових ринків збуту виробленої продукції та здійснення перспективних інвестицій у зарубіжних

країнах набувають масштабного характеру [208]. Ключова роль у втіленні даної стратегії належить міжнародній банківській діяльності, яка за допомогою властивих їй форм забезпечує супровід і реалізацію зазначених напрямів. Аналізуючи різні форми міжнародної банківської діяльності, доцільно їх класифікувати за ступенем участі банківської установи в міжнародній банківській системі на пряму і непряму (рис. 1.1).

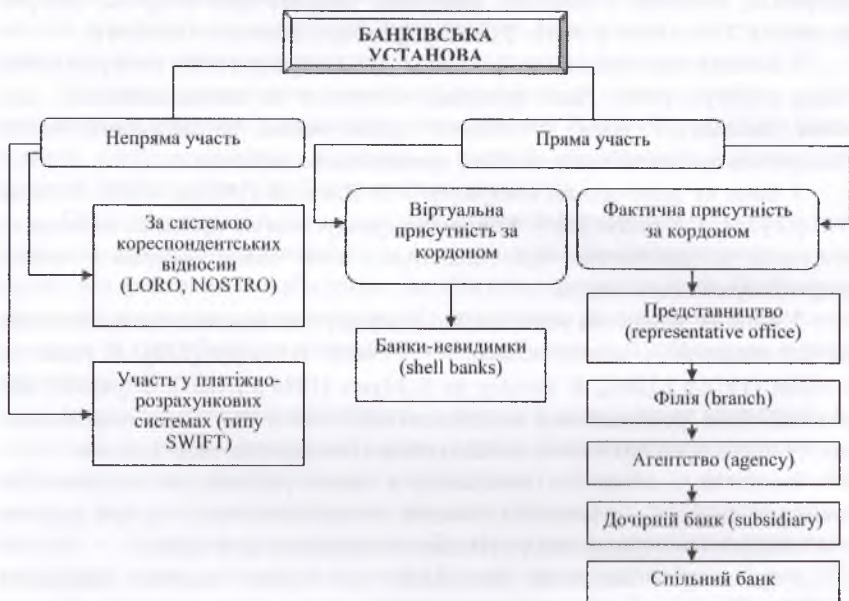

Рис. 1.1. Організаційно-інституціональні форми розширення міжнародної банківської діяльності

Непряма участь у міжнародній банківській діяльності щодо встановлення кореспондентських відносин і роботи у платіжно-розрахункових системах є обов'язковою та необхідною формою для кожної банківської установи, яка інтегрується в міжнародний ринок. Це передусім необхідно для обслуговування міжнародної діяльності клієнтів, а саме: здійснення міжнародних розрахунків за допомогою акредитива, інкасо, оплати векселів; залучення міжнародних кредитів для подальшого кредитування національних інвесторів, а також взаємообміну інформацією різноспрямованого характеру [129].

Кореспондентські відносини між банками встановлюються шляхом укладання міжбанківських кореспондентських угод (договорів) і відкриття на основі укладених договорів кореспондентських рахунків, які залежно від їх власників називаються рахунки типу «ностро» і «лоро». Кореспондентський

рахунок типу «ностро» – це поточний рахунок банку, відкритий на його ім'я в іншому банку-кореспонденті, а рахунок «лоро» – це поточний рахунок у банку, відкритий на ім'я банку-кореспондента [205].

Для здійснення міжнародних розрахунків по відкритих кореспондентських рахунках банки мають стати учасниками тієї або іншої міжнародної платіжної системи: TARGET, SWIFT, Fedwire. Так, учасниками платіжної системи SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications) є більше 9000 банків із 209 країн світу, у яких налічується більше 20 тис. терміналів. Усі вони, незалежно від їх географічного розташування, мають можливість цілодобової взаємодії один з одним 365 днів на рік при щоденній передачі більше 5 млн фінансових повідомлень [82].

Пряма участь може мати місце як при фактичному відкритті банківського підрозділу за кордоном, так і без його відкриття. Так звані банки-невидимки фізично не присутні за зареєстрованою адресою – не мають офісів, будинків, устаткування, але віртуально здійснюють банківську діяльність. Найчастіше такі банки відкриваються в офшорних зонах великими банківськими установами з метою оптимізації оподаткування.

На сьогодні в розпорядженні сучасного комерційного банку є цілий ряд організаційно-інституціональних форм поширення (розширення) міжнародної банківської діяльності.

По-перше, банк може організувати зарубіжне представництво, що здійснює функції комунікаційно-дослідницького типу для головного банківського офісу і його клієнтів.

По-друге, банк може організувати зарубіжні операційні одиниці:

філії – не є самостійними юридичними особами і являють собою невід'ємну частину материнського банку;

агентства – також, як і філії, не є самостійними юридичними особами, являють собою невід'ємну частину материнського банку й завжди тією або іншою мірою обмежені у видах своєї діяльності;

дочірні банки – виступають як самостійні юридичні особи, створені відповідно до законодавства держави перебування й контролювані тією або іншою мірою одним материнським банком;

спільні банки – також є самостійними юридичними особами згідно із законодавством держави перебування, але контролюються двома або більше материнськими компаніями, причому необов'язково банками.

Крім того, у деяких країнах комерційні банки можуть заснувати оншорно-офшорні організаційні одиниці для здійснення операцій із території материнського банку [177].

Основним мотивом створення міжнародних організаційно-інституціональних одиниць комерційного банку є розширення клієнтської бази

і, як наслідок – залучення додаткового капіталу. У зв'язку із цим мають порівнюватися потенційні доходи такої структури з її планованими витратами.

Отже, будь-яке розширення міжнародної діяльності того або іншого банку має бути засноване на виваженій економічно обґрунтованій стратегії розвитку банківської установи. При виході на міжнародний ринок керівництво банку зобов'язане виконати соціально-економічний аналіз країни перебування, тобто дослідити конкурентне середовище, правове та податкове законодавство, політичні ризики тощо. При виході за власні національні кордони банк не тільки виявляється під впливом нових специфічних умов, але й потрапляє під вплив різних регіональних факторів [204].

До факторів, що впливають на виникнення й подальший розвиток міжнародної банківської діяльності, слід віднести:

економічні (розширення сфери товарно-грошових відносин, розвиток торгівлі (у тому числі міжнародної), стан грошового обігу, види власності, галузева структура промисловості, розвиток вексельного обігу, рівень і диференціація доходів населення тощо);

соціальні (схильність населення до заощаджень і зацікавленість в одержанні відсотків по них, одержання кредитів, структура та територіальний розподіл населення);

політичні (законодавче регулювання банківської діяльності, вплив органів державної влади на діяльність Центрального банку, вплив політичних партій і блоків);

національні (стан міжбанківських ринків, депозитів і кредитів, ефективність роботи платіжних систем, територіальне розміщення банківських установ, розвиток облікових операцій тощо);

зовнішньоекономічні (вплив іноземних інвестицій, розвиток світових фондових ринків і участі банків країни у їх роботі, вплив міжнародних економічних організацій, діяльність усередині країни іноземних банків і їх філій);

зовнішньополітичні (вплив окремих держав або політичних блоків, вплив зовнішньополітичних сил на розвиток банківського законодавства) [187].

Необхідно відзначити, що в умовах світової фінансової нестабільності відбувається зміна домінування факторів із власних (національних) на зовнішні (міжнародні).

Таким чином, розширення банківської структури має ґрунтуватися на власній стратегії розвитку з урахуванням національних і міжнародних факторів впливу, а також фінансових можливостей, наявності кадрів і досвіду. В іншому випадку відкриття дочірніх структур, філій, відділень на новому ринку є не тільки ризикованим, але й може не привести до очікуваного результату.

У процесі глобалізації світового господарства, яка посилюється, розвиток міжнародної банківської діяльності, з одного боку, поступово перетворюється на

один з основних механізмів і факторів її подальшого розвитку, а з іншого – глибоке залучення фінансово-банківських інститутів у міжнародну діяльність має негативні наслідки під час світових фінансових криз [104, 131].

У зв'язку з цим для цілісного розуміння сутності й ролі міжнародної банківської діяльності в розвитку світового господарства доцільно розглянути основні етапи її еволюції. Перший етап еволюції характеризується здійсненням таких грошових операцій, як зберігання цінностей, надання позик, розрахункові операції з обслуговування вкладників, обмін грошових знаків різних держав. Перші банківські операції виконували як окремі особи, так і церковні установи або храми, які концентрували значні грошові та матеріальні цінності.

Другий етап обумовлений поступовою організацією інституційних форм банківської системи, а саме: відбувається створення організацій, що займаються окремими або декількома видами грошових операцій, і одночасно з'являються банківські організації, що здійснюють розрахунково-касові та депозитно-кредитні операції. Зростання промислового виробництва, розширення грошового обігу, розвиток міжнародних економічних відносин привели до розширення обсягів грошових операцій, збільшення обсягів кредитування та здійснення розрахункових операцій на постійній основі, що обумовило перехід до третього еволюційного періоду.

У процесі розвитку світового господарства й закономірного ускладнення суспільних відносин виникла об'єктивна потреба у класифікації банківських установ і визначенні головних їх функцій. У цей період відбувається становлення й розвиток емісії грошових коштів і поява перших емісійних, або центральних, банківських установ. Спочатку, на основі отриманих від державної влади ліцензій чи чартерів, монопольне право випуску банкнот закріпилося за одним банком або відбувалося створення нового емісійного банку. Таким чином, наділення банку емісійної функцією і створення на цій основі систем взаємних розрахунків сприяло виникненню системної організації банківської діяльності.

Перехід до наступного періоду розвитку банківської діяльності обумовлений саме виникненням центральних банків. Монопольне право здійснення емісійної діяльності надало центральним банкам можливість контролювати сферу безготівкових розрахунків і кредитування, послужило причиною подальшого розширення їх функцій. Створення центральних банків сприяло стабілізації грошового обігу й утворенню централізованих банківських систем, які дозволяли здійснити контроль за сферою безготівкових розрахунків і кредитування, підвищити стабільність роботи банківського сектору й рівня довіри до них з боку населення. У зв'язку з наділенням центральних банків рядом функцій, пов'язаних із регулюванням банківських операцій, з'явилася можливість здійснення більш ефективного впливу на банківську діяльність із метою нівелювання кризових явищ, що періодично виникають. Про

масштабність процесів перетворення організації банківської системи свідчать, зокрема, такі дані: на початку XX ст. центральні банки існували лише у 18 країнах світу, а до кінця XX ст. – уже у 172 країнах [212, 226].

Подальший розвиток банківської діяльності був пов'язаний із науково-технічною та технологічною революцією, значним поширенням акціонерних банків, виникненням системи участі в капіталах. У цей період відбувалася концентрація та консолідація банківських капіталів, утворення банківських монополій, що поступово формують нову роль банків. Банки дістали можливість не тільки мати повне уявлення про стан справ в окремих потенційних позичальників, але й контролювати їх капітал, а також певною мірою впливати на їх подальший розвиток. У діяльності банків з'являється інвестиційний напрям [195].

Перехід до наступного еволюційного періоду зумовлений глобалізаційними процесами світового господарства, розвитком комунікаційних та інформаційних технологій, створенням транснаціональних банківських установ. Особливе місце відводиться дистанційному банківському обслуговуванню. У цей період діяльність банків підпорядковується, насамперед, задоволенню запитів споживачів. Усе більше впливають на організацію банківської діяльності центральні банки. Поширення набувають міжнародні стандарти звітності банків, зокрема було створено Базельський комітет, рекомендації якого використовуються центральними банками багатьох країн у процесі організації банківського нагляду й розробки нормативних документів [45].

Таким чином, аналіз еволюційного розвитку банківської діяльності дозволяє визначити специфічну роль, яку банки відіграють в економічному житті суспільства, а також те, що вони є об'єктами, які потребують особливої уваги, контролю (а за потреби і втручання) з боку органів державного управління.

У даному контексті важливим є питання про типи побудови банківських систем, що нерозривно пов'язано з розумінням сутності та можливих напрямів подальшого розвитку банківської діяльності.

У світовій практиці відомі такі типи побудови банківських систем (рис. 1.2). Можна виділити дві великі групи банківських систем (БС): децентралізовані та централізовані. Децентралізовані системи відрізняються переважно двосторонніми взаємозв'язками, наявністю деякої регламентації порядку діяльності банків з боку державної влади.

Централізовані банківські системи характеризуються наявністю у країні центрального банку як органу управління фінансовою системою. Залежно від характеру побудови останньої банківські системи можна поділити на системи з єдиним центральним банком і системи, що являють собою сукупність відносно самостійних банків на різних територіях.

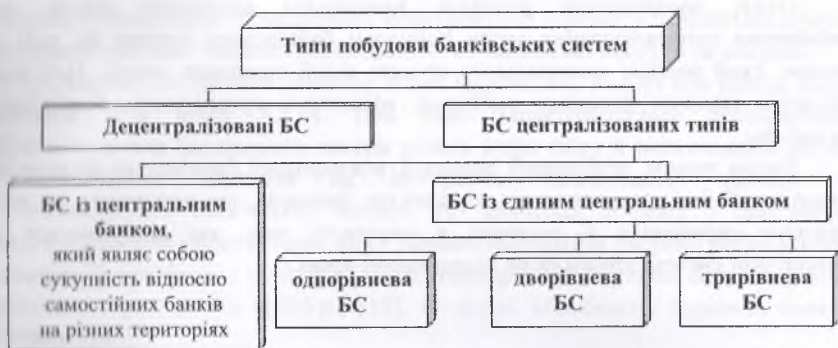

Рис. 1.2. Класифікація типів побудови банківських систем [226]

Перші з них поділяються на одно-, дво- і трирівневі. Функціонування банківської системи за однорівневим типом відрізняється переважанням горизонтальних всеукраїнських взаємозв'язків на тлі універсализації функцій і операцій або жорсткого розподілу операцій між банками. Грошово-кредитне регулювання при цьому зводиться до жорстких обмежень операцій із готівкою, централізованого перерозподілу коштів, жорсткої регламентації порядку проведення банківських операцій [168, 226].

У банківських системах дворівневого типу (Великобританія, Росія, Україна та інші країни) взаємозв'язки будуються у двох площинах: по вертикалі (відносини підпорядкування між центральним банком як керівним органом та іншими банками) і по горизонталі (відносини рівноправного партнерства між банками нижнього рівня, які самостійно мобілізують і використовують кредитні ресурси). Головна особливість банківських систем із центральним банком, що являє собою сукупність відносно самостійних банків на різних територіях, полягає у їх подвійному підпорядкуванні як центральному уряду, так і регіональній владі (діє у США).

Трирівнева банківська система відрізняється від дворівневої тим, що окремо виділяється третій рівень, до якого належать кредитні установи небанківського типу (фінансові та страхові компанії, інвестиційні фонди тощо). Трирівнева банківська система успішно функціонує у Швейцарії, Японії та деяких інших країнах [205].

Слід відзначити, що децентралізовані банківські системи існують більше в теоретичній площині, ніж у практичній, і будь-які спроби істотного розширення можливостей банків щодо здійснення депозитного, розрахункового та кредитного обслуговування клієнтів спричиняли виникнення тенденцій до централізації.

Отже, еволюційний розвиток банківської діяльності привів до виникнення централізованих типів побудови банківських систем на чолі з банком, який володіє монопольним правом емісії грошових знаків. Цей тип побудови системи дозволяв найбільш ефективно організувати банківську діяльність.

Таким чином, подальший розвиток міжнародної банківської діяльності неможливий без урахування всього спектра факторів, що впливають на неї, цілісного сприйняття її еволюції в контексті змін, які відбуваються в економічній системі країни та на міжнародній арені.

1.2. Теоретичні основи аналізу міжнародної банківської діяльності

Успішне дослідження актуальних проблем міжнародної діяльності банків у сучасних умовах можливе тільки на основі використання сучасної методології. У міру ускладнення вирішуваних наукових проблем неминуче зростає значення методологічної озброєності економічних досліджень.

Класифікація як метод дослідження має багаті традиції успішного застосування в різних галузях знань. Простота й результативність даного методу дозволяють, маючи безліч неструктурованої інформації, перетворити її за допомогою вибору різних підстав для виділення поняття на певну систему, використовуючи природні та штучні класифікації та типології. В економічній літературі дослідженню сутності категорій «банківська операція», «банківська послуга», «банківський продукт» ученими приділяється багато уваги, але в той же час, як свідчить аналіз, у більшості наукових праць розглянуто окремі аспекти даних понять, існують різні погляди щодо їх трактування та класифікації. Комплексне дослідження дозволить, з одного боку, виділити різноманітні підходи до визначення цих термінів і здійснити їх систематизацію, а з іншого – охарактеризувати, класифікувати й дати авторське визначення в розрізі міжнародної банківської діяльності («міжнародна банківська послуга», «міжнародна банківська операція», «міжнародний банківський продукт») з урахуванням їх специфіки та відмінностей [205].

Процес новітньої теорії розвитку банківських послуг у роботах зарубіжних авторів, де банківська послуга аналізується в контексті сучасних тенденцій світогосподарського розвитку, доцільно розділити на три етапи.

Початковим етапом розвитку теорії банківських послуг слід вважати кінець 60-х – початок 70-х років ХХ ст., період досліджень таких учених, як Г. Брайан «Конкуренція в банківській сфері» (1970 р.) [24], Х. Дуглас «Банківська політика у сфері кредитування» (1971 р.) [64], Х. Грубелл «Теорія міжнародної банківської справи» (1977 р.) [42]. У працях цього періоду

проаналізовано вплив міжнародних конкурентних переваг у банківській сфері й інтернаціоналізації банківської діяльності на банківські послуги та операції.

Наступним етапом розвитку теорії банківських послуг був кінець 80-х – початок 90-х років ХХ ст. Цей етап характеризується дослідженням функціонування банківських систем різних країн світу й визначенням впливу глобалізаційних чинників на інтеграцію банківського капіталу та розповсюдження банківських послуг. До найбільш відомих у цей період належать роботи таких авторів, як О. Доннел «Фінансові операції регіонального інвестиційного банку» (1981 р.) [59], Є. Балларін «Комерційні банки в умовах фінансової революції» (1986 р.) [12], Ф. Дерек «Глобальна стратегія банків» (1990 р.) [48].

Третій етап розвитку розпочався у 1991 р. і триває дотепер. Створення у 1992 р. Європейського валютного союзу і введення у 1999 р. єдиної європейської валюти (євро) поклали початок до розробки єдиної стандартизованої концепції надання банківських послуг. Найбільш відомі роботи даного періоду: П. Роуз «Банківський менеджмент, надання фінансових послуг» (1993 р.) [167], Д. Джентле «Індустрія фінансових послуг» (1993 р.) [53], Х. Деріг «Універсальний банк – банк майбутнього» (1999 р.) [49].

Сучасна ринкова теорія розглядає комерційний банк як підприємство (фірму) особливого роду, що надає послуги у сфері фінансового посередництва й особливе значення приділяє відносинам клієнта та банку.

Як для банку, так і для клієнта оптимальним є встановлення довгострокових відносин, при яких обидві сторони (банк і клієнт) будуть здатні мінімізувати витрати на проведення банківських операцій. У даний час у промислово розвинутих країнах Заходу банківськими операціями охоплено 80% населення, яке має рахунки в банку, кредитні картки й інші банківські інструменти, і 100% юридичних осіб. Тому головним метою є задоволення потреб клієнтів, уже наявних у банку, пропозиція їм нових послуг. Особи, які звертаються в банк за однією послугою, – це, крім іншого, ще й потенційні покупці додаткових або суміжних послуг [111].

Результатом взаємодії банку та клієнта вчені вважають банківську послугу, або банківський продукт, інші ж ототожнюють банківську операцію, банківську послугу та банківський продукт.

У сучасній економічній літературі банківська послуга визначається як «проведення банківських операцій за дорученням клієнта та на користь останнього за певну плату». Деякі автори називають банківською послугою «виконання банком певних дій в інтересах клієнта» [15, с. 90]. Ю. Гойденко під послугою розуміє «реалізований продукт» [37]. О. Дубанков, Ю. Масленченко і А. Тавасієв трактують її таким чином: «банківська послуга – результат банківської операції, тобто підсумок або корисний ефект банківської операції (цілеспрямованої трудової діяльності співробітників банку), який полягає в

задоволенні заявленої клієнтом потреби (у кредиті, розрахунково-касовому обслуговуванні, гарантіях, покупці/продажу цінних паперів тощо) [111, 197].

Н. Казаренкова тлумачить банківську послугу як «сукупність операцій, вироблених банківськими працівниками та безпосередньо спрямованих на задоволення конкретної (одиничної) потреби клієнта» [77]. О. Лаврушин, О. Жуков банківською послугою називають «одну або кілька операцій банку, що задовольняють певну потребу клієнта» [96].

О. Іванов, проаналізувавши трактування в науковій літературі термінів «послуга» і «операція» з позиції їх семантики (табл. 1.1), дійшов висновку, що «банківська послуга – це надавані клієнтам технічні, технологічні, фінансові, інтелектуальні та професійні види діяльності банку, які супроводжують і оптимізують проведення банківських операцій».

Таблиця 1.1

**Трактування термінів «операція» і «послуга»
у сучасній економічній літературі [72]**

Послуга	Операція
Дія, що приносить користь іншому. Допомога або догодження. Усі види праці, безпосередньо не зайняті зміною і набуттям форм матерії та сил природи. Види діяльності, робіт, у процесі виконання яких не створюється новий, що раніше не існував, продукт, але змінюється якість уже існуючого, створеного продукту. Це блага, надані не у вигляді речей, а у вигляді діяльності	Окрема дія в ряді собі подібних. Ряд дій, об'єднаних однією метою. Операції щодо залучення коштів і їх розміщення. Сукупність взаємопов'язаних дій банку щодо вирішення єдиного економічного завдання. Дії, здійснювані для досягнення поставлених цілей

«Банківська операція являє собою комплекс взаємопов'язаних дій банку та клієнта, які здійснені від імені банку та передбачають переміщення коштів і спрямовані на вирішення конкретного економічного завдання». У терміні «банківський продукт» об'єднане уявлення про послугу й операцію як про «комплекс взаємопов'язаних послуг і операцій у певній сфері діяльності банків» [72].

Дані табл. 1.1 свідчать про розходження між поняттями «послуга» та «операція». По-перше, це якості із забезпечення основної діяльності, а по-друге – це дії, направлені на досягнення результату.

Результатом здійснення банківської операції є банківський продукт, визначений як матеріально оформлена частина банківської послуги, яка має матеріальну форму та призначена для продажу на фінансовому ринку [213].

С. Сгоров, А. Романов, В. Романова розглядають банківський продукт як будь-яку послугу або операцію, здійснювані банком, тобто фактично отожднюють їх [65]. М. Пузирьов і А. Дараган надають терміну «банківський продукт» більш «тонкого» значення, розглядаючи його як набір послуг, що надається банком його клієнтам [43]. О. Дубанков, Ю. Масленченков і А. Тавасієв дещо уточнили це визначення: «Банківський продукт – конкретний спосіб, за допомогою якого банк надає або готовий надати ту чи іншу послугу клієнту, який її потребує, тобто впорядкований, внутрішньо узгоджений і, як правило, документально оформлений комплекс взаємопов'язаних організаційних, техніко-технологічних, інформаційних, фінансових, юридичних та інших дій (процедур), що складають цілісний регламент взаємодії співробітників банку (конкретних його підрозділів) з клієнтом, який обслуговується, а також єдиною і завершеною технологією обслуговування клієнта» [62, 111, 191]. На основі аналізу наявних у літературі трактувань сутності розглянутих понять можна виділити такі основні підходи до їх визначення: теоретико-економічний, правовий, клієнтський.

У рамках теоретико-економічного підходу існують дві концепції. Відповідно до першої поняття «банківський продукт» узагалі не розглядається, а банківська операція тлумачиться як певна дія або елемент банківської послуги. Згідно з другою терміни «банківська послуга» і «банківський продукт» є синонімами: банківський продукт – комплекс послуг у певній сфері діяльності банку; банківська послуга – продукт, що задовольняє потреби клієнтів банку [205, 215].

Основні положення правового підходу викладено в законодавчих актах і коментарях до них. Так, у сучасному українському та російському законодавстві поки не знайшло місце поняття «банківський продукт», а також немає однозначного підходу до визначення термінів «послуга» і «операція».

Згідно із Законом України «Про банки і банківську діяльність» [71] банк – це юридична особа, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги, відомості про які внесені до Державного реєстру банків. До банківських послуг належать:

- 1) залучення у вклади (депозити) коштів і банківських металів від необмеженого кола юридичних і фізичних осіб;
- 2) відкриття та ведення поточних (кореспондентських) рахунків клієнтів, у тому числі в банківських металах;
- 3) розміщення залучених у вклади (депозити), у тому числі на поточні рахунки, коштів та банківських металів від свого імені, на власних умовах і на власний ризик [71].

У свою чергу, у російському законодавстві немає визначення банківської послуги, а банк являє собою кредитну організацію, що має виключне право здійснювати в сукупності такі банківські операції: залучення у вклади коштів

фізичних і юридичних осіб, розміщення зазначених коштів від свого імені та за свій рахунок на умовах зворотності, платності, терміновості, відкриття й ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб [229].

Дане різночитання понять «послуга» і «операція» призводить до заплутаності при ліцензуванні діяльності банків на зовнішніх ринках один одного [205]. У рамках клієнтського підходу основний акцент робиться на споживача. Банківська операція визначається як упорядкована сукупність дій персоналу банку щодо задоволення потреб клієнтів при їх обслуговуванні. У даному контексті банківський продукт – визначений спосіб, за допомогою якого банк надає свої послуги, а банківська послуга – це результат обслуговування клієнтів, тобто виконання банківських операцій [100].

Схему взаємовідносин між банком і клієнтом відповідно до даної концепції наведено на рис. 1.3.

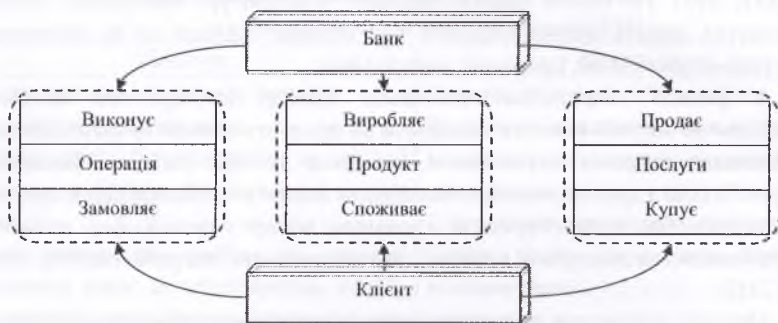

Рис. 1.3. Відносини між суб'єктами банківської діяльності [116]

Виходячи з аналізу різних підходів до трактування розглянутих категорій і з огляду на їх міжнародний характер, пропонуються такі визначення: міжнародний банківський продукт – результат відносин банку та клієнта, що проявляється у процесі його споживання, а отже, є похідним від міжнародної банківської послуги, вираженої в матеріальній і нематеріальній формах; міжнародна банківська послуга – сукупність дій банку, спрямованих на обслуговування зовнішньоекономічної діяльності клієнтів і задоволення власних потреб міжнародного характеру; банківська операція – комплекс дій щодо реалізації банківської послуги і створення банківського продукту.

Слід відзначити, що класифікація послуг, яка надається банками, не повинна підміняти класифікацію банківських операцій.

Найпоширенішим критерієм класифікації банківських послуг є характер споживача. Відповідно до нього виділяють роздрібні послуги (для приватних

осіб) і корпоративні (для юридичних). За ступенем інноваційності можливе виділення традиційних, нових та інноваційних послуг банку. А. Іванов пропонує класифікацію, яка враховує характер потреб клієнта, які задовольняються послугою. Класифікація включає прями та непрямі послуги, що приносять додатковий дохід або зниження витрат. Н. Куршакова обґрунтовує класифікацію послуг за критерієм «актуальність» [95]. Послуги поділяються при цьому на ті, що задовольняють економічні запити клієнтів (потреби в одержанні доходу, прибутку, економії витрат, часу тощо), психологічні (у безпеці, зручності, упевненості, надійності, індивідуальному підході) і соціальні (в одержанні додаткового престижу, суспільному визнанні).

Узагальнюючи наведені класифікації банківських послуг, а також ураховуючи їх значення навантаження, пропонується виділити такі різновиди міжнародних банківських послуг, які диференційовано за напрямками міжнародної банківської діяльності (рис. 1.4).

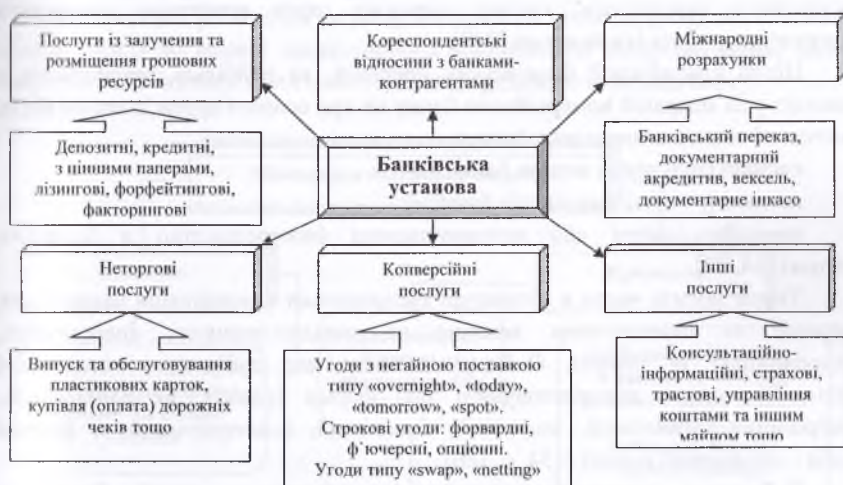

Рис. 1.4. Різновиди міжнародних банківських послуг залежно від напрямку банківської діяльності

Таким чином, розрахунки містять порядок та умови виконання платежів, які затверджено міжнародними документами та правилами й перевірено на щоденній практиці з їх здійснення. Більшість розрахунків здійснюється безготівково за допомогою записів на рахунках банків. Для проведення міжнародних розрахунків банки використовують систему кореспондентських відносин з іноземними банками (рахунки «лоро» і «ностро») та зарубіжні відділення. Кореспондентські угоди визначають порядок ведення й

обслуговування кореспондентських рахунків, розмір та порядок сплати комісійної винагороди банків-беніфіціарів, умови та засоби поповнення коррахунків. Діяльність банків у сфері міжнародних розрахунків, з одного боку, регулюється їх національним законодавством, а з іншого – визначається сформованою практикою, яка існує у вигляді встановлених правил або закріплюється окремими документами [177, 215].

Операції щодо залучення та розміщення валютних ресурсів є основними операціями комерційних банків, тому що кредитні операції – це не тільки головне джерело отримання банківського прибутку, але і, як зазначено вище, надання кредитів неможливе без ефективної діяльності щодо залучення фінансових ресурсів, тобто одержання вкладів від фізичних та юридичних осіб.

Неторгові операції в розрізі окремих видів набули поширення для надання клієнтам більш широкого спектра банківських послуг, що має важливе значення в конкурентній боротьбі комерційних банків за залучення клієнтури. Без операцій, а саме випуску пластикових карток, переказів за кордон, оплати й виставляння акредитивів, купівлі дорожніх чеків практично неможлива повсякденна робота із клієнтами [249].

Щодо класифікації банківських операцій, то найбільш традиційним є розподіл усіх операцій комерційного банку на три основні групи залежно від їх змістовної основи з точки зору банку:

- пасивні (залучення коштів банком);
- активні (розміщення коштів банком);
- комісійно-довірчі або активно-пасивні (посередництво в інтересах клієнта) [14, 72].

Також досить часто в літературі зустрічається класифікація банківських операцій за економічним змістом на ощадно-позикові, інвестиційні, посередницькі та довірчі. О. Петрук вважає, що суб'єкти господарської діяльності можуть використовувати такі форми кредиту, як банківський, комерційний, лізинговий, іпотечний, бланковий, консорціумний, а фізичні особи – споживчий кредит [154, с. 186].

Л. Руденко вважає, що головними формами участі банків у зовнішньоекономічних операціях є обслуговування потреб клієнтів щодо купівлі-продажу іноземних валют, здійснення міжнародних розрахунків і фінансування експортно-імпортних угод. Тому види міжнародних банківських операцій класифікуються нею з позиції валютної складової, а саме: валютні операції на умовах спот, форвард, своп, опціонні угоди, валютний арбітраж, тощо [168, с. 9-13].

Інший підхід пропонує Н. Куршакова, яка залежно від ролі операцій у діяльності банку наводить таку класифікацію:

- виняткові, які можуть виконувати тільки банки;

спеціальні, які можуть без істотних обмежень здійснювати банки й інші кредитні організації;

загальні, які банки та інші кредитні організації можуть здійснювати в тому самому порядку, що й інші господарюючі суб'єкти [95].

Різноманіття банківських операцій дуже велике, крім вищезазначених, існують ще сейфові, трастові, консультаційні, трансфер-агентські, депозитарні, інкасаційні, дилерські, брокерські та багато інших, які, у свою чергу, можуть бути розглянуті ще більш деталізовано.

На сьогодні інформаційні та комунікаційні технології уможливили здійснення банківських операцій незалежно від територіального та часового розміщення. Ступінь впливу сучасного технологічного розвитку на міжнародну банківську діяльність настільки значний, що комп'ютерні та інформаційні технології стають основою її подальшого розвитку [56]. У зв'язку із цим актуально розробити класифікацію банківських операцій залежно від технологічних форм їх надання (рис. 1.5).

На сьогодні у багатьох розвинутих країнах триває перехід від класичної моделі (філії) до моделі дистанційного банківського обслуговування, багато операцій здійснюється клієнтами без безпосереднього візиту до банку.

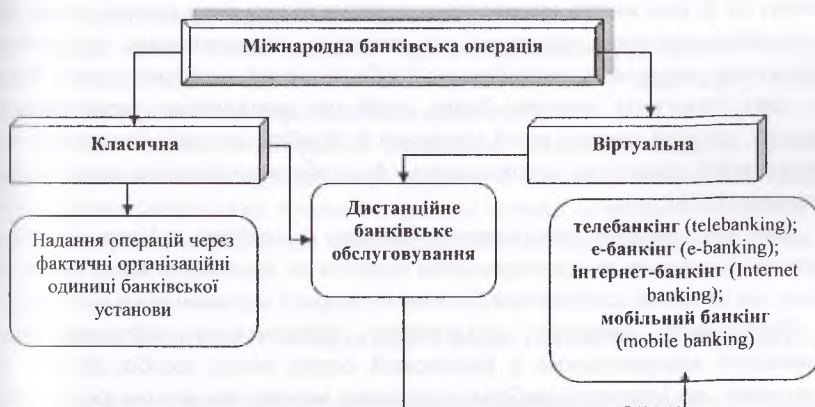

Рис. 1.5. Класифікація основних форм надання міжнародних банківських операцій

Через переміщення центру ваги на дистанційне обслуговування функції чинної роздрібної мережі звужуються, а філії стають схожими на спеціалізовані сервіс-центри. Так, один із найбільших і консервативних банків Німеччини Deutsche Bank робить ставку не на класичний банківський бізнес, а на розвиток інтернет-банкінгу. Deutsche Bank звільняється від більшої частини своєї

філіальної мережі та переносить значну частину своїх операцій в Інтернет. Інвестиційні плани банку в мережі Інтернет оцінюються в 1 млрд євро на рік. Фактично Deutsche Bank міняє свої реальні філії на віртуальні системи. При цьому кардинально змінюється й характер усієї діяльності банку [106].

Під дистанційним банківським обслуговуванням розуміється технологія, при якій банківські операції відбуваються на підставі дистанційних розпоряджень, переданих клієнтом у банк за різними каналами доступу.

Дистанційне управління банківськими рахунками може здійснюватися різними способами, а саме за допомогою:

- телефону – *телебанкінг* (telebanking);
- персонального комп'ютера – *e-банкінг* (e-banking);
- Інтернету – *інтернет-банкінг* (Internet banking);
- портативних пристроїв – *мобільний банкінг* (mobile banking).

Розвиток засобів зв'язку й одночасне збільшення кількості людей, які користуються платними послугами зв'язку, сприяли розвитку телебанкінгу. Банки використовують телефонну мережу й операторські центри (call-центри) для оптимізації обробки дзвінків, скорочення часу пошуку потрібної клієнту інформації та забезпечення постійної доступності послуги. Call-центри працюють до 24 годин на добу з інтенсивністю до декількох сотень дзвінків на хвилину, на їх базі можна організувати надання цілого ряду послуг, таких як: інформаційно-довідкова підтримка для клієнтів; автоматизоване управління банківськими рахунками; організація служби технічної підтримки тощо. Крім того, дана технологія дозволяє банку, який має розгалужену територіальну структуру, досягти єдиного рівня контролю й обробки викликів (незалежно від приналежності клієнта до центрального офісу або відособлених структурних підрозділів) [173].

При використанні електронного банкінгу (e-banking) зв'язок клієнта з банком здійснюється за індивідуальним каналом за допомогою комп'ютера та модему, що дозволяє здійснювати банківські операції в режимі реального часу.

Подальший розвиток віддаленого банківського обслуговування обумовлений використанням у банківській справі нових засобів зв'язку. У першу чергу, це Інтернет і мобільні телефонні мережі, які істотно розширили можливості клієнтів, адже для реалізації їх взаємодії з банком потрібні звичайні html- та war-браузери, встановлені практично в кожному сучасному ноутбучі або мобільному телефоні [187].

Інтернет-банкінг – це дистанційне банківське обслуговування, яке дає можливість здійснювати всі стандартні банківські операції (крім операцій із готівкою) через мережу Інтернет.

Мобільний банкінг – це можливість управляти банківськими рахунками, картками й іншими банківськими продуктами через мобільний телефон.

У США й багатьох європейських країнах співвідношення користувачів мобільних банків та інтернет-банків становить приблизно 1 до 4. При цьому аудиторія мобільних банків подвоюється за рік.

Слід відзначити, що подальший розвиток інтернет-банкінгу й мобільного банкінгу перебуває під впливом «покоління Y», яке виросло на інтернет-технологіях [29, 199]. Так, у Росії та Україні дистанційне банківське обслуговування розвивається помірними темпами. Кількість користувачів мобільного банкінгу в Росії становить 6-7% населення, а в Україні – 6,8% [198].

Дистанційне банківське обслуговування припускає для клієнта не тільки здійснення його зовнішніх платежів, але й реалізацію різних внутрішньобанківських операцій: конвертацію валют, розміщення депозитів, формування власного інвестиційного портфеля. Разом з усуненням територіальної прив'язки до кредитної установи віддалене обслуговування усуває залежність клієнта від часу доби [158].

У зв'язку з цим не можна не погодитися з думкою відомого американського фахівця з управління П. Друкера [61], згідно з якою призначення будь-якого бізнесу полягає в задоволенні запитів клієнта. Теоретик маркетингу Ф. Котлер [90] також переконаний, що ключовим фактором ринкового успіху підприємства є завоювання й утримання клієнта завдяки ефективному задоволенню його потреб.

Саме тому банки змушені пристосовуватися до потреб клієнтів, особливостей ведення бізнесу і їх способу життя, які, у свою чергу, стрімко змінюються під впливом інформаційних технологій.

Таким чином, міжнародна банківська діяльність завдяки розвитку інформаційних і телекомунікаційних технологій одержала можливість надання міжнародних банківських операцій у режимі онлайн, а також розширення або зміни спектра пропозиції щодо міжнародних банківських послуг і продуктів.

1.3. Вплив циклічності на структури й інститути світового господарства

У зв'язку з необхідністю визначення стратегічних напрямів подальшого розвитку міжнародної банківської системи доцільний розгляд такого явища, як циклічність, що сприятиме більш глибокому розумінню характеру та можливій спрямованості подальшої еволюції розглянутої системи і, як результат, більшій обґрунтованості у виборі напрямів та інструментів впливу на організацію міжнародної банківської діяльності.

Явища циклічності виявлені до сьогоденного часу в найрізноманітніших сферах. Так, зокрема, охарактеризовано періодичність зміни клімату, магнітного поля Землі, сонячної та сейсмічної активності, процесів у розвитку суспільства. Серед виявлених циклічних закономірностей

суспільного розвитку особливе місце посідають економічні цикли різної тривалості. Слід зазначити, що цикли не повторюються повністю, найчастіше змінюються відстані між екстремумами, що дає підстави дослідникам припускати існування ієрархії хвилеподібних циклів із різними періодами. У цілому, згідно з даними Фонду з вивчення економічних циклів (США), відомо 75 видів циклів загальної ділової активності, що мають тривалість від 16 до 60 років, а також 23 види циклів хвильового характеру від 35 до 108 років [94].

Сутність поняття «циклічність» полягає в цілісному розвитку національної економіки та світового господарства, що припускає зміну стадій розвитку економіки від зростання до кризи. Циклічний розвиток економіки характеризується зростанням виробничої та невиробничої сфери протягом періоду, який завершується спадом і кризою в економіці. Періодичне чергування фаз циклу у світовому господарстві призводить до кризи – основної фази економічного циклу [169].

Розвиток міжнародної банківської діяльності, як і будь-якої іншої економічної діяльності, також має циклічний характер.

Циклічність розвитку міжнародної банківської діяльності – це трансформація процесу міжнародної діяльності національних банківських систем і їх учасників у системі світового господарства, яка відбувається на стадії від зростання до кризи у єдиній цілісній прогресивній динаміці.

Досліджуючи процес розвитку міжнародної банківської діяльності в контексті циклічності світового господарства, більшість учених-економістів дійшли висновку, що, будучи одним із найважливіших результатів процесу економічної глобалізації, міжнародна банківська діяльність сприяє формуванню умов, які збільшують ризик кризових потрясінь, і дестабілізації глобальних і національних фінансових ринків.

У своїй роботі Хесус Уерта де Сото «Гроші, банківський кредит і економічні цикли» акцентує увагу на тому, що економічний цикл викликається кредитною експансією, здійсненою банківським сектором завдяки своїй законодавчій привілеї на операції з грошовими депозитами до запитання на основі часткового резервування. Дані привілеї ведуть до укрупнення банків і заохочують на підтримку тісного контакту з центральним банком як єдиним інститутом, здатним гарантувати виживання банків у моменти кризи, – у ситуаціях, які самі ж банки і породжують [235, с. 351-352]. Аналіз фундаментальних праць таких видатних економістів, як: Людвіг фон Мізес («Теорія грошей і фідучіарних засобів обігу» (1912 р.) [294], Фрідріх Хайек («Грошовий націоналізм і міжнародна стабільність» (1937 р.) [277], Мілтон Фрідмен («Програма стабілізації грошової системи» (1959 р.) [273], Генрі Саймонс («Економічна політика за вільне суспільство» (1949 р.) [299], які в різні періоди підтримували ідею обов'язкового резервування 100% коштів банківських вкладів до запитання, дозволив Хесусу Уерта де Сото сформулювати

рекомендації щодо реформування банківської системи. Основні його рекомендації зводяться до встановлення системи вільної банківської діяльності, що функціонує відповідно до традиційних принципів права, які керують договором банківського грошового вкладу (100% коефіцієнт резервування) [235, с. 545].

Ф. Хайєк, який отримав у 1974 р. Нобелівську премію з економіки за дослідження у сфері теорії економічних циклів, у своїй роботі «Грошова теорія і економічний цикл» стверджував, що економічна криза виникає «із самої природи сучасної організації кредиту. Доти, доки ми будемо використовувати банківський кредит як засіб стимулювання економічного розвитку, ми будемо переживати через це економічні цикли» [225, с. 189-190; 235, с. 354].

У своїй книзі «Ціни і виробництво» Ф. Хайєк називає М. Туган-Барановського одним із засновників теорії економічного циклу.

Концепція промислового циклу М. Туган-Барановського [102, 225], у рамках якої логіка циклу пояснювалася механізмом формування інвестицій в основний капітал, зв'язком їх динаміки з нагромадженням капіталу та впливом цієї динаміки на величину позикового відсотка, а також ідеї про природні межі розширення виробництва, що задаються з боку платоспроможного попиту, вплинули на розвиток світової економічної думки в цілому. Відомий вчений М. Кондратьєв, вивчивши й обробивши за методами математичної регресії величезний емпіричний матеріал, що відображає соціально-економічний розвиток Німеччини, Франції, Британії та США з кінця XVIII ст. до 20-х років XX ст., і зіставивши індекси товарних цін, курси цінних паперів, рівні зарплати, показники обороту зовнішньої торгівлі тощо, дійшов висновку про наявність у динаміці соціально-економічних процесів закономірних великих циклів кон'юнктури, кожен із яких «має дві хвилі – підвищувальну і знижувальну». У результаті досліджень він виділив такі великі цикли:

I цикл: з 1787 по 1814 р. – хвиля на збільшення, з 1814 по 1851 р. – хвиля на зниження;

II цикл: з 1844 по 1875 р. – хвиля на збільшення, з 1870 по 1896 р. – хвиля на зниження;

III цикл: з 1896 по 1920 р. – хвиля на збільшення.

Найбільшою заслугою М. Кондратьєва є той факт, що економічна кон'юнктура (за його визначенням, це синонім економічної динаміки) є постійним процесом, у складі якого присутні два види руху – один відображає хвилеподібні, спонтанні оборотні процеси, а другий – необоротні, еволюційні, що відбивають поступовий розвиток продуктивних сил суспільства. Також М. Кондратьєв помітив, що, крім коротких і середніх коливань ринкової економіки, на практиці зустрічаються дуже короткі та більш довгі коливання.

Після М. Кондратьєва довгохвильовий цикл досліджували такі відомі вчені, як Й. Шумпетер [250], С. Кузнець [287], К. Кларк [81], У. Мітчел [125].

Серед сучасних економістів слід зазначити Ю. Яковця [253, 254], Л. Клименко, Я. Міркіна [126, 127], С. Глазьева [35]. Було підтверджено, що переходи від однієї фази великого циклу до іншої пов'язані з технологічними переворотами та структурними перетвореннями в економіці.

Висновки М. Кондратьєва знайшли підтвердження і в подальшому розвитку економічної кон'юнктури. Довготривала і глибока криза 1929-1933 рр. розгорнулася в період знижувальної хвилі великого циклу, який розпочався наприкінці XIX ст. Приблизно через 50 років, у 1973-1975 рр., знову на тлі знижувальної хвилі відбувся найглибший і найбільш руйнівний за останні десятиліття спад виробництва [20]. Економічне зростання у 80-90-х роках XX ст. у розвинутих країнах відбувалося в умовах п'ятого технологічного укладу, який обумовив початок нової підвищувальної хвилі великого циклу.

Сьогодні світова економіка знаходиться на межі кінця п'ятого і на початку шостого технологічного укладу. Його відмінні риси – це розвиток і застосування біотехнологій, нанотехнологій, генної інженерії, мембранних і квантових технологій, фонетики, термоядерної енергії (табл. 1.2) [200].

Таблиця 1.2

Періодизація технологічних укладів [35]

Технологічний уклад	Період домінування	Країни-лідери	Переважаючі технології
1	1770-1830 рр.	Бельгія, Великобританія, Франція	Водяний двигун, виплавка чавуну й обробка заліза, будівництво каналів
2	1830-1880 рр.	Франція, Бельгія, Великобританія, США, Німеччина	Паровий двигун, вугільна промисловість, машинобудування, чорна металургія, верстатобудування
3	1880-1930 рр.	Франція, США, Великобританія, Німеччина	Електротехнічне і важке машинобудування, виробництво сталі, неорганічна хімія, важке озброєння, суднобудування, лінії електропередач, стандартизація
4	1930-1970 рр.	США, країни Європи, Японія	Синтетичні матеріали, органічна хімія, кольорова металургія, електронна промисловість, автомобілебудування, атомна енергетика
5	1970-2010 рр.	США, Японія, країни ЄС, Південно-Східної Азії	Обчислювальна техніка, телекомунікації, роботобудування, мікро- і оптоволоконні технології, космічна техніка, штучний інтелект, біотехнології
6	2010-2050 рр. (прогноз)	Китай, США, Японія, країни ЄС	Наноелектроніка, молекулярна і нанофотоніка наноматеріали та наноструктуроване покриття, нанобіотехнологія, наносистемна техніка

С. Глазьев називає зміну домінуючих технологічних укладів технологічною революцією, у якій він виділяє п'ять ознак: зростання інноваційної активності, швидке підвищення ефективності виробництва; соціальне та політичне визнання нових технологічних можливостей; зміна цінових пропорцій згідно із властивостями нової технологічної системи. Технологічна революція супроводжується масовим знеціненням капіталу, надіяного у виробництвах застарілого технологічного укладу, їх скороченням, погіршенням економічної кон'юнктури, поглибленням зовнішньоторговельних суперечностей, загостренням соціальної і політичної напруженості [36].

Заміщення технологічних укладів потребує, як правило, відповідних змін у соціальних і інституційних системах, які не тільки знімають соціальну напруженість, але і сприяють масовому впровадженню технологій нового технологічного укладу, відповідному йому типу споживання і способу життя. Після цього починається фаза швидкого розширення нового технологічного укладу, який стає основою економічного зростання і займає домінуюче становище у структурі економіки. У фазі зростання нового укладу більшість технологічних ланцюгів попереднього перебудовуються відповідно до його потреб. У цей же час зароджується наступний, новітній технологічний уклад, який перебуває в ембріональній фазі до досягнення домінуючим технологічним укладом меж зростання, після чого починається чергова технологічна революція. У міру розвитку чергового технологічного укладу створюється новий вид інфраструктури, долає обмеження попереднього, а також здійснюється перехід на нові види енергоносіїв, які закладають основу для становлення наступного технологічного укладу.

Фінансова криза, що відбулася за крахом іпотечного пузиря в американській економіці й охопила у 2008 р. багато країн світу, надала особливу актуальність такому аспекту досліджень довгохвильової динаміки, як утворення на окремих етапах економічного розвитку фінансових пузирів. Для визначення неоднозначної ролі такого роду пузирів і супутніх їм кризових явищ важливо розкрити фінансовий механізм підйому і чергування довгих хвиль [41, 47].

Фінансовий капітал мобільніший за промисловий капітал. В інсталяційний період (тобто у фазі впровадження довгої хвилі) вирішальну роль відіграють фінансові агенти (фінансові топ-менеджери великих фірм, керуючі банків) при прийнятті ними рішень про інвестування інноваційних проєктів. У фазі впровадження від фінансових агентів потрібне вміння оцінити перспективи комерціалізації нових знань, а часто й ініціювати даний процес [186].

Активна роль фінансової системи в довгохвильовій динаміці виявляється в перерозподілі ресурсів між технологіями різних довгих хвиль. Прискорені темпи даного перерозподілу призводять до формування в економіці як «опозитивних» (ціна активу перевищує його фундаментальну вартість), так і

«негативних» (ціна активу нижче його фундаментальної вартості) фінансових пузирів. Останні характерні для періодів великих технологічних зрушень в економіці. Ліквідація позитивного фінансового пузиря формує тенденцію до падіння ринкових цін на активи.

Аналіз циклічності економік найбільших країн як фундаментального фактора руху ринків акцій в останні 100 років наведено в табл. 1.3. Дослідження демонструє тісний зв'язок і обумовленість динаміки фондових ринків із тривалими хвилями в економіці, що виникали у XIX-XXI ст. Криза 2007-2009 рр. завершує довгий 30-річний цикл світової економіки (1980-1997 рр. – експансія, 1997-2010 рр. – ребалансування) [127].

Таблиця 1.3

Зіставлення довгих хвиль у ринкових економіках і динаміки ринку цінних паперів у XX-XXI ст. [47]

Країни	Економічне зростання	Криза, війна, післявоєнний спад		Економічне зростання		Стагнація	Економічне зростання		Криза	Економічне зростання	Криза
	1929/1919	1939/1929	1949/1939	1959/1949	1969/1959	1979/1969	1989/1979	2000/1989	2002/2000	2007/2002	2012/2007
США	↑	↓	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↓
Великобр.	↑	↓	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↓
Канада	↑	↓	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↓
Австралія	↑	↓	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↓
Японія	↓	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↓
Німеччина	↑	↓	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↓
Франція	↑	↓	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↓
Італія	↓	↑	↓	↑	↓	↓	↑	↑	↓	↑	↓
Іспанія	↑	↓	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↓

Взаємозв'язок між кредитними організаціями і фірмами-інноваторами робить великий вплив на картину розвитку економіки у фазі зростання довгої хвилі [47]. Подальша участь фінансистів в управлінні новими фірмами виявляється менш ваговою порівняно з початком фази впровадження довгої хвилі, що піднімається, але залишається достатньою при масованому кредитуванні нових галузей.

Банківське посередництво дозволяє форсувати становлення цих галузей, зростання їх випуску за рахунок банківських кредитів. Кредитний механізм відіграє принципову роль у перерозподілі ресурсів у зароджувані галузі нової хвилі [237]. Чим менше власних ресурсів у компаній, у тому числі через економічні або політичні радикальні реформи, тим більше значення має таке кредитне інвестування зростання.

З іншого боку, за наявності потужних диверсифікованих компаній, розвинутий фондовий і банківський ринок полегшує скидання неперспективних активів і концентрацію ресурсів на нових напрямках діяльності.

В умовах наближення до фази зрілості довгої хвилі банківське посередництво володіє певними перевагами в попереджуючому гальмуванні інвестицій у потужності поточної хвилі.

Надана банками кредитувати проекти створення додаткових потужностей здатна стримати переінвестування відповідних галузей.

Однак помилки банків у прогностичних оцінках галузевої динаміки спричиняють посилення інвестиційної інерції зважаючи на можливість продовження масованих інвестицій за рахунок банківських кредитів. Разом із тим партнерство між банківським і реальним секторами економіки може виступати чинником ослаблення інвестиційної інерції, посилюючи довгострокові мотивації їх діяльності й увагу до довгострокових закономірностей техніко-економічного розвитку.

Таким чином, на розміри та наслідки фінансових пузирів сильно впливає фінансова система в цілому й банківська діяльність зокрема. Тому поряд із фінансовими заходами оперативного характеру в умовах кризи необхідні заходи щодо підготовки фінансової системи до випробувань, обумовлених довгохвильовою динамікою економічного розвитку. Виникнення фінансових пузирів у період підйому довгої хвилі потребує зваженого підходу при використанні курсів акцій високотехнологічних компаній для оцінки повноти й ефективності вирішення стратегічних завдань у сфері розвитку науки та інновацій. Значні втрати, що супроводжують крах такого роду пузирів, свідчать про небезпеку прямолінійного співвіднесення успіхів у вирішенні цих завдань зі зростанням капіталізації фірм, що діють у нових галузях. Крім таких фінансових показників необхідно враховувати фактичну ефективність використання фірмами залучених коштів. Ця ефективність виявляється в конкурентоспроможності продукції, у збільшенні потенціалу для подальшого інноваційного розвитку, включаючи створення основ для чергового оновлення технологічної бази виробництва [47].

Слід відзначити, що теорія довгих хвиль не є універсальною та неодноразово піддавалася критичному аналізу. Разом із тим теорія довгохвильових циклів допомагає вивчати та прогнозувати загальні закономірності соціально-економічного розвитку.

Для більш глибокого розуміння циклічних явищ в економіці необхідно розглянути основні етапи еволюції економічної теорії циклічності в розрізі розвитку економічної думки.

У період із початку XVIII ст. і до середини 30-х років XX ст. переважали концепції економічного циклу, згідно з якими кризи в економіці або взагалі не виникають в умовах ринку, або виникають випадково, і ринковий механізм саморегулювання здатний самостійно їх усувати.

Так, представники класичної школи спочатку розглядали кризи як випадкові та швидкоминучі явища. У роботах А. Сміта [190], Д. Рікардо [165], Дж. Міля [123] та А. Маршалла [115], якщо і простежувався феномен циклу, то лише незначно, тому що наявність серйозних економічних коливань суперечила закону Сея [183]. Відповідно до цього закону вся продукція, вироблена в

ринковій економіці, буде реалізована за умови, що структура виробництва відповідатиме структурі попиту. Це припускає, що в умовах економічної свободи брак сукупного попиту, тобто криза надвиробництва, неможливий. Отже, в умовах економічного лібералізму при дотриманні державного невтручання криза і депресії неможливі у принципі [102].

На відміну від згаданих класиків, Г. Мальтус і С. Сімонді визнали неминучість криз і пов'язали їх із недостатнім сукупним попитом на вироблені товари. При цьому Г. Мальтус вважав джерелом недостатнього попиту перенагроювання капіталу, а С. Сімонді – недоспоживання робітників і капіталістів: перших – у результаті більш повільного зростання доходів порівняно зі зростанням товарних мас, а других – унаслідок скорочення споживання заради нагроювання капіталу. Однак обидва науковці недооцінили інвестиційну складову сукупного попиту [105, 150, с. 442].

Створити економічно обґрунтовану теорію криз намагалися представники марксистського напрямку. К. Маркс [110] першим науково обґрунтував принцип розгляду кризи як відхилення від рівноваги. Його кризи надвиробництва виступають елементом циклічного розвитку капіталістичної економіки та наслідком порушення макроекономічної рівноваги. Різко критикуючи всіх, хто розділяв положення Сея про неможливість економічних криз, він також вважав неприйнятним трактування економічних криз як криз недоспоживання, що впливало із праць Мальтуса, Сімонді, Прудона. У «Капіталі» Маркс уперше виділив чотири фази циклу, дав їм характеристику й обґрунтував причини виникнення криз. На його думку, причиною циклічності капіталістичного виробництва є сама природа капіталізму, яка проявляється в основному протиріччі товарного виробництва – між суспільним характером виробництва, об'єктивно обумовленим суспільним розподілом праці, та приватнокапіталістичною формою присвоєння її результатів. У зв'язку із цим Маркс дійшов висновку про неминучість криз надвиробництва [102, 163, 300].

Слід відзначити той факт, що, незважаючи на багато цінних ідей К. Маркса у вченні про кризи, у нього немає чітко сформульованої теорії криз, тому серед марксистів є деякі різночитання у трактуванні його ідей. Можна виділити два підвиди даних трактувань. Перше трактування пов'язане із процесом перенагроювання основного капіталу спочатку переважно в товарній формі (XIX ст. і перша половина XX ст.), а потім переважно у продуктивній формі (період після Другої світової війни). У зв'язку з тим, що вироблені товари споживання у фазі виробництва представляють промисловий капітал у його товарній формі, а промисловий капітал зростає швидше, ніж купівельний попит населення, це призводить до відносного перенагроювання промислового капіталу, що відображається на всій економіці, породжуючи її циклічний (хвилеподібний) рух.

У другому трактуванні теорії криз Маркса глибинні причини кризи пов'язують із законом зростання органічної побудови капіталу, відкритого К. Марксом. У міру технічного прогресу органічна побудова капіталу підвищується, але випереджальне зростання постійного капіталу відносно змінного є разом із тим фактором зниження норми прибутку, що в остаточному підсумку призводить до збою в кругообігу капіталу, зростаючої потреби в оборотному капіталі, попиті на кредитні гроші тощо [33, 102].

Слід зазначити, що обидва підходи до трактування ідей теорії криз Маркса не взаємовиключають, а доповнюють один одного.

Щодо тривалості кризи, то К. Маркс, ґрунтуючись на положеннях К. Жугляра про існування єдиного «промислового», або «ділового», циклу довжиною в 7-11 (у середньому 9) років, узгоджував тривалість промислового циклу із середнім терміном служби основного капіталу з урахуванням його морального зносу (у XIX ст. – у середньому 10 років). «Якщо розглядати суспільство в цілому, – зазначав К. Маркс, – то криза більшою або меншою мірою створює нову матеріальну основу для наступного циклу оборотів» [110, с. 208.]. Отже, майбутнє економіки і час чергового циклу прямо залежать від того, яка техніка і які технології приходять на зміну застарілій, і скільки років вони зможуть забезпечувати економічне зростання.

Усі ці питання дістали подальшого розвитку в роботах таких учених, як М. Туган-Барановський («Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та вплив на народне життя» (1994 р.) [224], К. Каутський («Теорії криз», 1902 р.) [79], Р. Гільфердінг («Фінансовий капітал», 1910 р.) [34], А. Афталъон («Періодичні кризи надвиробництва», 1913 р.) [6], В. Ленін («Імперіалізм як вища стадія капіталізму», 1916 р.) [97], М. Кондратьєв («Світове господарство і його кон'юнктура під час і після війни», 1922 р.; «Великі цикли кон'юнктури», 1928 р.) [84].

Значний внесок в економічну науку щодо пояснення та пом'якшення циклічних коливань належить Дж. Кейнсу і його роботі «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936 р.) [80], якій з використанням окремих положень попередніх теорій викладено нову макроекономічну концепцію, що пояснює механізм ринкового господарювання в цілому, причини його відхилень від рівноваги, а також напрями державного втручання в ринкову систему.

Кейнсіанська теорія розглядає цикл як результат взаємодії між рухом національного доходу (НД), споживання і нагромадження капіталу, що формується динамікою ефективного попиту, обумовленою, у свою чергу, функціями споживання та інвестицій. Таким чином, головною причиною кризи він вважав зниження граничної схильності до споживання, що викликає скорочення сукупного попиту стосовно сукупної пропозиції [194].

Кейнсіанська теорія циклу послужила основою державної антициклічної політики, розрахованої на розширення сукупного попиту в періоди криз і його обмеження в періоди підйомів. Головними інструментами антициклічного регулювання відповідно до цієї теорії є бюджетна та кредитно-грошова політика, хоча їх ефективність об'єктивно обмежена (зростанням інфляції, грошової пропозиції) і не може усунути внутрішні причини циклічного розвитку економіки [102, 237].

У рамках кейнсіанства над проблемою циклу працювали також Р. Харрод («Торговельний цикл», 1936 р.) [234], Д. Хікс («До теорії економічного циклу», 1950 р.) [236], П. Самуельсон («Взаємодія аналізу мультиплікатора та принципу акселерації», 1939 р.) [175], а також Е. Хансен («Економічні цикли та національний дохід» (1951 р.), який виклав свою теорію «множинності циклів».

Слід згадати ще про одну теорію циклу, яка виникла в рамках інституціоналістської ідеї державного контролю за економікою. Американський економіст У. Мітчелл, який очолював піввіку Національне бюро економічних досліджень (NBER) у США, відстоював можливість усунення криз за рахунок використання державних видатків. Він вважав, що ділові цикли – це прояв грошової (ринкової) економіки. Вони є результатом взаємодії множини параметрів (ціни, курси акцій, інвестиції, заощадження, обсяги кредиту тощо). На думку У. Мітчелла, основу циклів становить прагнення підприємців до прибутку, що, у свою чергу, залежить від взаємодії різних змінних (цін і витрат, розміру кредиту, обсягу продажів тощо) [125].

На початку 70-х років кейнсіанській теорії була протипоставлена монетарна теорія циклу М. Фрідмена [233], відповідно до якої причина циклічності економічного розвитку та пов'язаних із цим криз, інфляції, безробіття полягає в неправильній грошовій політиці держави, що виявляється в невідповідності грошової маси в обігу темпам зростання ВВП, звідси – потреба жорсткого регулювання державою грошової маси, що передбачає її зростання на рівні 3-5% на рік.

У цей же час з'явилась і теорія реальних циклів, заснована Ф. Кюдландом і Е. Прескоттом. Вони, погоджуючись із теорією раціональних очікувань Р. Лукаса [289], пояснюють усі коливання економіки як рівноважне явище та припускають, що фірми завжди максимізують свій прибуток, а інвестиції пов'язують з очікуваннями майбутнього попиту на їх продукцію [13].

Якщо розглядати циклічність як повторюваність фаз циклу, а саме: криза, депресія (дно кризи), поживлення та підйом, то можна помітити, що більшість учених-економістів у своїх теоріях наголошували на перших двох фазах циклу. Однак в умовах швидкого, але нерівномірного зростання, яке мало місце в післявоєнний період, західні економісти були вимушені зосередитися не тільки на кризі та депресії, але й на інших фазах циклу – поживленні та підйомі. Саме тоді з'ясувалося, що бурхливі інфляційні буми так само шкідливі для

економіки, як і затяжні депресії, що нашттовхувало на думку про необхідність регулювання циклу на всіх стадіях його перебігу [120].

Оскільки циклічність припускає регулярність повторення через певні проміжки часу, то, систематизувавши їх у часовому аспекті, можна виділити такі їх типи: короткострокові цикли Кітчина (2-4 роки), середньострокові цикли Жугляра (7-11 років), довгі хвилі кон'юнктури М. Кондратьєва (50 років і більше). Однак емпірично і хронологічно таку рівномірну періодичність підтвердити не вдається, тому що відбувається накладання одного циклу на інший, збіг за часом зі структурними кризами тощо. На практиці для будь-якої економіки чергова криза є несподіваною як щодо строків, так щодо і змісту, і навіть за наявності в ній елементів старого змісту нова криза потребує інших інструментів щодо її запобігання. Отже, тривалість циклу є величиною змінною та слабопрогнозованою. У зв'язку з цим для світового співтовариства необхідно розрізняти передумови циклічних криз, їх внутрішні причини, що припускає звернення до всього теоретичного досвіду, накопиченого економічною теорією.

Незважаючи на величезну кількість робіт з даної проблематики, єдиної та загальноновизнаної теорії циклів не існує дотепер: «Сьогодні немає жодного теоретичного або емпіричного дослідження, де авторам вдалося б дійти однозначних суджень щодо найважливіших проблем теорії економічного циклу» [174, с. 560].

Основною причиною відсутності в економічній науці єдиної та загальноновизнаної теорії криз є швидше не методологічні й ідеологічні розбіжності між ученими, а причини суто онтологічного характеру: реальна економіка як об'єкт дослідження весь час змінюється. У цьому об'єкті глибокі, сутнісні причини залишаються у принципі незмінними, але над ними змінюється ієрархія факторів під впливом мінливої світової економіки. До даних факторів можна віднести технологічні зміни (і їх революцію), глобалізацію економічного життя, зміни в контурах міжкраїнних зв'язків і їх групувань, зміни валютних систем, зростаючу роль фінансового сектору у світовій економіці та безліч інших [22].

Таким чином, у міру накопичення змін у реальній економіці виникають нові теоретичні побудови, які більш адаптовані до нових умов і тією чи іншою мірою заперечують деякі положення попередніх теорій. Криза є свосереднім «лакмусовим папірцем» проблем, дисбалансів, суперечностей, характерних для економічної системи. Еволюціонуючи разом із розвитком економіки, кризи становлять не тільки загрозу для її системи, але й надають додатковий імпульс до її розвитку.